

*T.ü.f.d. Babayeva Saidə  
Gəncə Dövlət Universiteti  
Azərbaycan tarixi kafedrası  
saida.babayeva76@mail.ru*

## AZƏRBAYCAN XALQININ ÇAR RUSİYASININ MİLLİ-AYRIŞEÇKİLİK SİYASƏTİNƏ QARŞI MÜBARİZƏSİ (1900-1918)

**Açar sözlər:** milli, bərabərsizlik, mübarizə, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri.  
**Key words:** national, inequality, struggle, the end of XIX century, beginning of the XX century.

**Ключевые слова:** национальный, неравенство, борьба, конец XIX века, начало XX века

XIX əsrin əvvəllərində Gülistan (1813-cü il) və Tütkməncay (1828-ci il) müqavilələri ilə Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil edildi. Beləliklə, Çar Rusiyasının işğalı rəsmi sənədlərlə təsdiqləndi. Rusiya tərəfindən Azərbaycanın işğalından sonra özgə xalqları-müsəlmanları sıxışdırma, təqiblər Azərbaycan cəmiyyətinin vəziyyətini tam səciyyələndirirdi.

Çarizm ictimai-siyasi, iqtisadi, maarif bir sözlə bütün sahələrdə hər hansı bir müstəqillik təzahürünə hər cür əngəllər törədirdi. Müsəlmanlar "qeyri xristian" oluqlarına görə cəmiyyətin bütün sahələrində hüquq məhdudiyətinə məruz qalırdılar. Çar hakimiyyəti orqanları kənd əhalisini də əsrlərlə yaşadıkları kəndlərdən məcburi olaraq köçürür, boşaldılan torpaqlara Rusiyadan gətirdikləri köçgünləri yerləşdirirdilər. Çarizmin müstəmləkə siyasətinin əsas təzahürlərindən biri olan köçürülmə məqsədilə regionun etnik mənzərəsini əsaslı şəkildə dəyişdirmək idi. Ən qorxulu olan hadisə isə yerli əhalini torpaq ilə təmin etmədən dədə-baba yurdlarından məcburi köçürülməsi idi. Yelisavetpol quberniyasının Şuşa qəzasının kəndlərinin sakinlərini Mil düzünə qovmuşlardular, onları bir qismi ölmüş, sağ qalanlar isə sərgərdan həyat keçirməyə məcbur qalmışdı. Yerli sakinlərin torpaq hüquqları, insanlıq layəqəti o dərəcədə pozulmuşdu ki, onların becərmiş olduqları lələklər, bağlar, əllərindən alınmışdı. Eyni hadisələr Türkünstan, Qırğızıstan bir sözlə müsəlmanların yaşadıkları bütün ərazilərdə baş verirdi.

Cənubi Qafqazda çarizmin müstəmləkə siyasətinin ən qorxulu üsullarından biri planlı şəkildə "ruslaşdırma" siyasətini həyata keçirməsi idi. Köçürülmə əsasən müsəlmanlar yaşayan ərazilərdə həyata keçirilirdi. Şimali Azərbaycan, Türkünstan diyarı və qırğızların məsgunlaşdığı səhra vilayətlərində çox ağır, sonu faciə ilə bitən hadisələrlə nəticələnirdi.

1905-ci ildə Əhməd bəy Ağayev "Müsəlmanların petisiyalarına dair zəruri izahatlar" məqaləsində bu barədə belə yazmışdı: "Demək olan heç bir xalq müsəlmanlar kimi bu cür unudulub sıxışdırılmamışdı. Onlar elə bil heç yox idilər. Onların heç bir ehtiyacı ödənilmirdi. Onların bütün xahişləri rədd edilirdi. Düzdür, o vaxtlar onlara qarşı xüsusən müstəsna tədbirlər də görülmürdü, lakin bu ona görə deyildi ki, onların xidmətləri nəzərə alınmırdı, onları belə müstəsna tədbirlərə layiq bilmirdilər. Bu sadəcə olaraq ona görə idi ki, onların yaşayış-yaşamamasını heç ağıllarına da gətirmirdilər, onlarla hesablaşmırdılar, onlara qətiyyətlə fikir vermirdilər. Buna görə də müsəlmanlar təkə bir müsəlman kimi deyil, həm də passiv surətdə əzab çəkirdilər. Başqalarının hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına yönəldilmiş qanunlardakı anlaşılmaqlıqlar, qeyri-müəyyən ifadələr ucbatından heç bir kas onlara hər hansı şəkildə zıyan vurmaq istəmirdi." (12, s. 21) Ə. Ağayev yaranmış vəziyyətdən çıxış yolu tapmaq qarşısında əsas məqsəd qoyur, bunun üçün ziyalıların və sahibkarların (varlıların) birincilərin zəkəsının, ikincilərin maddi köməyinin birlikdə hərəkatə keçməsinə zəruri hesab edirdi.

Əhməd bəy Ağayevin bu fikirləri Rusiya imperiyasında yaşayan müsəlmanların hamısına aid idi. Bu müsəlmanların çox hissəsini də türk dilli xalqlar təşkil edirdi. Türk dünyasının böyük bir parçası olan türklər zaman-zaman tam müstəqil, keçici olaraq yarı müstəqil illərini yaşamış, böyük millətsevər Həsən bəy Zərdabının sözləri ilə desək "heç bir vaxt məğlub, məkhur və nabad olmamışdır". Çar Rusiyasının işğalından sonra isə qaranlıq tarixi günlərinə yamaqla əsarət və cəhəlat içərisində yox olma təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışdı. Xalqı bu ağır günlərdən çıxarmaq üçün həmin dövrün yüksək təhsil alan ziyalıları çıxış yolları axtarırdılar. "Ruslaşdırma" rəsmi dövlət siyasəti

kimi qəbul edildiyi və dövlət idarələrində qeyri-rusların bir mənalı şəkildə müsəlmanların ciddi təqib olunduğu şəraitdə ehtiyatlı hərəkat etmək şərti ilə əsas məqsədə nail olmaq olardı.

XIX əsrin II yarısında Şimali Azərbaycanda milli şüurun oyanması və formalaşmasında, maarifçilik hərəkatının təşəkkülündə H. Zərdabi və onun "Əkinçi" qəzetinin böyük xidmətləri olmuşdur. Köhnə həyat tərzinin dəyişdirilməsi yolunda xalqın maariflənməsinin xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini yaxşı dərk edən H. Zərdabi və digər mütərəqqi maarifpərvər ziyalılarımız bu yolda yorulmadan çalışmışlar.

Rus imperatorluğu ərazisində yaşayan müsəlmanların çox hissəsi etnik və dini təməlinə görə fərqli ləhcələrdə danışan eyni dili yeni türk dilini danışan xalqlar olduqlarından öz kimlikləri ətrafında birləşməli, eyni kökə malik olduqlarına görə müştərek tarix, mədəniyyət və adət ənənələrini ana dillərini qorumaq üçün birlikdə hərəkat etməli idilər. Bu fikri ilk dəfə Krım Tatar alimi, maarifçisi, İsmayıl bəy Qaspralı (1851-1914) irəli sürdü. Müqəddəs əməlin həyata keçirmək məqsədilə bütün zamanlarda aktuallığını saxlayan "Dildə, fikirdə, işdə birlik" şüarı ilə "Tərcümən" (1883-1918) qəzetinin nəşrinə başladı və türk xalqları arasındakı birliyin əsas istiqamətini müəyyənləşdirdi. Müsəlman-Türk xalqları birləşib bütünləşdikləri təqdirdə böyük bir qüvvə meydana gələ bilərdi. Rusiya imperatorluğunda yaşayan müsəlman-türk xalqları geri qalmışlıq və cəhəlat zəncirlərini qırmağa nail olmaq üçün birlikdə və ehtiyatlı hərəkat etməli idilər. Bunun üçün həmin dövrün tələblərinə uyğun təhsil sisteminin qurulması, ən mühümmü isə təhsilin ana dilində aparılması idi. İsmayıl bəy Qaspralı bir çox Avropa ölkələrində olduqdan sonra Fransaya getmiş Parisdə iki il tanınmış rus yazıçısı İ. S. Turgenevin yanında işləmişdir. O, Rusiyaya dönrəkən Moskvada hərbi məqsədlə oxuyarkən müşahidə etdiyi müsəlman-xristian ayrı seçkiliyinin səbəbləri və bunun aradan qaldırılması yolları haqqında düşündü və hərəkatə başlamaq qərarına gəldi. İsmayıl bəy Qaspralı həyatı boyu ustadı olaraq xatırladığı Həsən bəy Zərdabi kimi geniş maarifçilik fəaliyyətə başladı. İsmayıl bəy Qaspralı Rus imperatorluğunun məqsədli şəkildə həyata keçirdiyi ruslaşdırma siyasətinin türk-müsəlman xalqları üçün böyük təhlükə yaratdığını görürdü. O, imperiyanın müsəlman-türk xalqları arasında milli şüurun formalaşması, onların əməkdaşlığı, milli təhsildə birlikdə islahat aparmaq ideyasını irəli sürdü və əməli fəaliyyəti ilə həmin dövr və bütün zamanlar üçün aktual olan islahatlar həyata keçirdi. "Böyük millət hadimi XIX əsrin 80-li və 90-ili yıllarında bətləşməyə mənasız Avropa ilmlərini Müsəlman-Türk halklarına ana dillərində öyrətmək fikrini ortaya koyub bunu halk həyatına tətbiq etmək uğruna mücadele edərək, "usul-i cədid"i kendine meslek seçib halkın eğitil-məsi yolunda büyük gayretle çalışan Seyid və Celal Ünsizadə kədeşleri, Abdülselem Ahundzade, Molla Hüseyn Qayıbov, Seferali Bey Velibeyov, Feridun Bey Kəçerli, Sultan Mecid Qanizade, Neriman Nerimanov, Muhammed Tağızade, Sidki Seferov və digərləri ilə yəqün bir ilişki içərisindəydi. Qaspralı bunların ictimai fikrin uyanışı, siyasi şüurun yükselişi və milli medeniyyətin dirlişi sahasındakı xidmətlərini qəzetdə periyodik olaraq anlatırken müasir terakki fikrinin yayılmasına büyük hizmetle bulunmuşur". (6 s. 570). Öz kimlikləri ətrafında birləşən türk-müsəlman xalqları, milli bərabərziyyə qarşı demokratik hərəkatə birlikdə başladılar və milli istiqalata gedən yolla irəlilədilər.

Şimali Azərbaycan bazar münasibətləri sürətlə inkişaf etməyə başlamışdı. Kapitalizm münasibətlərinin inkişafı cəmiyyətin sosial strukturunda müəyyən dəyişikliklərə gətirib çıxartmış və yeni sinif olan çoxmillətli burjuaziya və proletariat formalaşmışdı. Həmin dövrdə Şimali Azərbaycanda müsəlman müəllim kadrlarına böyük ehtiyac duyulurdu. Lakin bu tələbatın ödənilməsi üçün təkə Şimali Azərbaycanda deyil, ümumiyyətlə, bütün Cənubi Qafqazda pedaqoji kadrlar hazırlayan xüsusi bir tədris müəssisəsi yox idi. Qafqaz bölgəsində dövlət məktəbləri üçün müəllim kadrlarını hazırlayan ilk təhsil ocağı Qafqazda xristianlığı bərpa edən cəmiyyət tərəfindən 1866-cı ildə Tiflis şəhərində yaradıldı. Tiflis şəhərində əsas qoyulan Aleksandrovski müəllimlər məktəbində şəhər məktəbləri üçün müəllim kadrlar hazırlanırdı. 1872-ci ildə həmin məktəb Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutuna çevrildi. Lakin müsəlmanlar bu instituta qəbul edilmirdi. Qeyd edək ki, 1872-ci ilin əsasında görə müsəlmanlara ali-ibtidai və şəhər məktəblərində ştatlı müəllim vəzifəsini tutmaq hüququ da verilmirdi. Ə. Ağayevin orta məktəb müəllimi vəzifəsinə təsdiq edilməsinə on bir il imtina olunması buna misaldır. Çar hakimiyyətinin yürütdüyü hakim millətçilik və milli ayrı-seçkilik siyasətinin nəticəsi idi ki, təhsildən uzaqlaşdırılan azərbaycanlıların nöskri müəllimlər institutuna bitirmiş, hətta

adi ibtidai məktəblərdə belə dərs keçən müəllim kadrları demək olar ki, yox idi. 1875-ci ildə təsdiq edilmiş və 1917-ci ilə qədər qüvvədə olmuş "Xalq maarif nazirliyinin müəllim seminarıyaları üçün təlimat"ına əsasən müəllimlər seminariyasına pravoslav dininə məxsus bütün təbəqələrdən olan, təbiiylə davranışı haqqında rəy təqdim etmiş, 5-6 il ibtidai məktəbdə oxumuş və ikisinfli ali-ibtidai məktəbin programı üzrə qəbul imtahanlarını müvəffəqiyyətlə vermiş 16 yaşa çatmış şəxslər qəbul edilirdi. Yalnız zamanın tələbi ilə Qafqaz Tədris İdarəsinin rəhbərliyi tərəfindən ali-ibtidai məktəblərdə dərs deyə biləcək müsəlman müəllimlərin sayını artırmaqdan ötrü müəllim seminarıyalarını bitirmiş müsəlmanlar üçün qısamüddətli kurslar açıldı. Müsəlmanlara da ali-ibtidai məktəblərdə ştatlı müəllim yerlərinin verilməsinə başlandı. Onlara Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutuna daxil olmaq hüququ verildi. XIX əsrin 70-ci illərindən başlayaraq Rusiya İmperiyasının bir sıra bölgələrində, o cümlədən Cənubi Qafqazda könd məktəbləri üçün müəllim kadrları hazırlayan seminariyalar meydana gəldi. Əsasən zəmtsvalar tərəfindən yaradılan seminariyalar öz işlərini dahi rus pedaqoqu Konstantin Dmitriyeviç Uşinski tərəfindən işlənib hazırlanmış "Müəllimlər seminariyasının layihəsi" əsasında quruldular. Mütləqiyyət seminariyalarının yaradılması prosesini öz nəzarəti altına almadan ötrü 1870-ci ildə "Müəllimlər seminariyası haqqında Əsasnamə"ni təsdiq etdi. Həmin əsasnaməyə görə müəllimlər seminariyaları zəmtsvalar tərəfindən deyil, hökumət tərəfindən yaradılmalı idi.

Cənubi Qafqaz Müəllimlər Seminariyası Rusiya İmperatoru II Aleksandrın 8 aprel 1875-ci il tarixli fərmanı ilə təsis edildi. Qori şəhərində bütün Cənubi Qafqaz üzrə təşkil edilmiş Cənubi Qafqaz Müəllimlər Seminariyası dövrün qabaqcıl seminariyalarından biri sayılırdı. Həmin seminariya haqqında əsasnamənin 1-ci bəndində göstərilirdi ki, "Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının məqsədi - özünü ibtidai məktəblərdə müəllimlik fəaliyyətinə həsr etmək istəyən gənclərə pedaqoji təhsil verməkdir". Əsasnamənin 1-ci bəndinin qeyd hissəsində yazılmışdı ki, "Müsəlmanlar üçün xüsusi məktəb açılana qədər, müsəlmanlara Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına və onun nəzdindəki ibtidai məktəblərə daxil olmağa icazə verilir." Lakin Cənubi Qafqaz Müəllimlər Seminariyasında və onun nəzdində yaradılmış üç ibtidai - rus, gürcü, erməni məktəblərində təhsilin rus dilində aparılması və həmin məktəblərdə Azərbaycan dilini bilən müəllimlərin, demək olar ki, olmaması azərbaycanlı gənclərin bu məktəblərə cəlb olunması işini ləngidirdi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan kəndlərində təmsil olunan və açılması nəzərdə tutulan məktəblərin müsəlman azərbaycanlı müəllim kadrlarla təmin edilməsinə böyük tələbat var idi. Zamanın tələbi, eləcə də müsəlmanlara qarşı edilən milli ayrı-seçkiliyə qarşı mütləq ziyalıların yüksələn etiraz səsləri çar hökumətini "Müəllimlər seminariyaları haqqında təlimat"ın tələblərindən kənarə çıxmağa məcbur etdi. Beləliklə, seminariyalarda təkcə pravoslavların deyil, müsəlmanların da təhsil almasına icazə verildi. Adilxan Ziyadxanov yazırdı: "Türk dilimiz bütün məktəblərdən qovumuşdu. Rəsmiyyəti gözləmək xəyalılı türk balalarına ancaq həftədə bir dərs oxumaq ixtiyarı verilirdi ki, bu dərs də ancaq şagirdlərin yorğun və həvəsədən düşdüyü zamanda təyin olunmuşdu. İnsana qarşı bundan artıq xəyanət və zülm olarmı ki, millətin öz ana dilini oxumağına mane olsunlar. Bir millətin birinci və ali neməti və fəxri onun dilidir. Onun dilini öləndən almaq onu öldürmək deməkdir." (5,s.75) Adilxan Ziyadxanov fikrini əsaslandırmaq üçün dünyanın tanınmış rəssamları olan Minkelancelo və Rofaelodan misallar götürərək yazır ki "rəssamların çəkdiyi şəkilləri eyn rəngini silmək və onu pozulmuş halda qoyma kimi əhvalatdır..... bizim ziyalı cavanlarımızın ana dili bir parça hərəkətsiz və niqiz ətə dönmüşdü"(5,s.75). Əgər müsəlmanlardan bir nəfər milli məktəb açmaq fikrində olsa idi, dərhal onu bu fikrinə görə dövlətə xəyanət maddəsi ilə həbs edib, sürgünə göndərirdilər. Yelizavetpol (Gəncə) şəhərində məsciddə fəaliyyət göstərən məktəbə uşaqların döşəmə üzərində oturmaması üçün stol, stul və yazı taxtası vermək istəyənlər həbs edilmiş, iki il məhəbdə saxlandıqdan sonra "kiçicik anlaşılmaqlıq baş vermişdir" "üzr istəmə" ilə həbsdən azad etmişlər. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Avropaya təhsil almağa göndərdiyi Mir İsmayıl Seyidzadə "Bakı Ruzigarı" kitabında yazır: "... Həmid bəy Yusifbəyli (Nəsim bəy Yusifbəylinin böyük qardaşı-S.B.) ...hökumətdən icazə alıb bəzi yoldaşlarıyla birgə mətbəə açdı. Xalqın maariflənməsinə fayda verəcək kitablar və jurnallar türk dilində çap edib ya maya dəyərində, ya da pulsuz olaraq cəmaata paylamağa başladılar. Fəaliyyətləri qısa müddətdə genişləndirib əhali tərəfindən rəğbətə qarşılandı, amma mətbəənin ömrü uzun olmadı. Hökumət qüvələri oraya hücum elədi, görülən işlər rus siyasətinə uyğun sayılmadığına görə, Həmid bəy Yusifbəyli ölkədən çıxarıldı. Oda İstanbula getdi, oradan seçdiyi üç

dəyərli müəllimi dərs vermək üçün Gəncəyə göndərdi." ( 13,s.35). Təhsil alan gənclərin dövlət təqaüdü almaq hüququ yox idi. Ali məktəbi müvəffəqiyyətlə bitirdikdən sonra həmin tədris müəssisəsində yuxarı vəzifələrə keçmək hüquqları da yox idi. Əlimərdan bəy Topçubaşov Peterburq Universitetinin hüquq fakültəsini əla qiymətlərlə bitirmişdi. Ona təklif olunmuş, kafedranın professoru vəzifəsini bu səbəbdən tuta bilməmişdi. O, vətənə qayıtmış, bütün ömrünü ictimai-siyasi fəaliyyətə həsr etmişdi. Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasmməədov ona görə uzun illər Yekaterinodur mahal məhkəməsi prokurorunun köməkçisi vəzifəsində işləmişdilər ki, onlara öz yaşayış yerlərində işləmək icazəsi verilmirdi. Qeyd edək ki, çar hökuməti özünün xüsusi siyasi niyyətlərini əldə rəhbər tutaraq "özgə" xalqların təhsil və maarif işlərinə demək olar ki, qayğı göstərmirdi. Çar hakimiyyəti xalqların savadlandırılmasını onların milli oyanışında, özünü dərk və azadlıq yolunda əsas şərtlərdən biri hesab etdiyinə görə məzəl xalqların, o cümlədən müsəlman xalqların dünyəvi təhsil almasına imkan yaratmaq istəmədi. Çar hakimiyyətinin ucqarlardakı, o cümlədən Şimali Azərbaycandakı təhsil sistemi qarızın imperiya ərazisində yürütdüyü müstəmləkəçilik və hakim millətçilik siyasətinin bariz təzahürü idi. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycanın tərəqqipərvər ziyalıları mövcud vəziyyətlə barışmır, millətin gələcək taleyini düşünür, vətən övladlarının dünyəvi məktəblərdə təhsil almaq hüququ uğrunda mübarizəyə başlayaraq "biz öz dilimizdə oxuyub dilimizi, milliyyətimizi bilmək istəyirik" deyə təhsil sistemində müsəlmanlara qarşı həyata keçirilən milli ayrı-seçkilik siyasətinə qarşı etiraz səslərini ucaldırdılar. Fransız ədəbiyyatşünası Q.Brandes demişdir: "Ən istedadlı xalqın dahisi də ilhamını ümumdünya - bəşəri təcürədən almaldır. Bu dahi öz ixtiyarına buraxılarda solur, öləyir. Yalnız başqa millətlərin dahiləri ilə ünsiyyət və yaxınlıq ona həmişə tərəvətli qalmaq üçün qüvvə verir" (8, səh.4) Həsən bəy Zərdabi, İsmayıl bəy Qaspralı, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsim bəy Yusifbəyli, İsmayıl xan və Adilxan Ziyadxanov qardaşları, Fətəli xan Xoyski, Xəlil bəy Xasmməədov və başqaları ilhamlarını ümumdünya təcürəsindən aldıqları üçün mənsub olduqları millətin millətlər icarısında tanınması, hüquq bərabərliyinə malik olması üçün bacardıqları qədər çalışırdılar, beləliklə, maarifçilikdən başlayan hərəkatın içərisində siyasi bir hərəkat yetişdi. 1905-ci ildə Sank Peterburq şəhərində məşhur Tatar alimi Əbdülrəşid İbrahimovun evində Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Alim Məxsum və Bünyamin Ahmedin iştirakı ilə gizli keçirilən toplantıda "İttifaki Müslimin" adlı bir partiya qurmaq qərar alındı. Bu partiya "Rusiyanın dövlət quruluşunu konstitusiyalı monarxiya şəklində görürdü. 17 oktyabr Manifestində (1905) vəd edilmiş demokratik azadlıqların Rusiyada yaşayan çoxsaylı türk-müsəlman xalqları üçün də təmin olunması tələbi ilə sürülmüşdü. Türk-müsəlman əhali üçün milli dil məktəblər açılması, qəzet-jurnal nəşri daxil olmaqla, milli-mədəni muxtariyyət tələb edirdi" (3,s.67). "İttifaki Müslimin" in sonrakı fəaliyyəti Dövlət dumasının müsəlman fraksiyasının işi ilə sıx bağlı idi. Fraksiya Çar Rusiyası müsəlmanlarının bütün ictimai-siyasi həyatının bir növ əlaqələndiricisi olmuşdu. Azərbaycanda siyasi mənlək şüurunun oyanmasında bu partiya mühüm rol oynadı. Milli azadlıq və milli bərabərlik uğrunda mübarizəyə qalxan siyasi qüvvələr yetişdi və birləşərək Şərqdə ilk Demokratik Dövlət qurdular. Azərbaycan xalqının azadlıq hərəkatının yekunu kimi 1918-ci il mayın 28-də Tifisdə Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın müstəqil dövlət elan edilməsi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. Yarandığı ilk gündən etibarən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti xalq maarifi və mədəniyyətinin inkişafına xüsusi diqqət yetirdi. Çünki əvvəlki dövrlərdə çarizm xalqın oyanmaqda olan milli mənlək və siyasi şüurunun qarşısını almaq məqsədilə xalq maarifi işini uzun illər məhdud çərçivədə saxlamış, zorla ruslaşdırma siyasəti yeritmiş, təhsil əsasən rus dilində aparılmış, milli dil və mədəniyyətin inkişafına müxtəlif əngəllər törətmişdir ki, bu da öz növbəsində geniş müsəlman əhalisində hökumət məktəblərinə qarşı inamsız münasibət yaratmışdı. Yürüdülmüş bu cür siyasət müsəlmanların geridə qalmasına və onların arasında savadsızlığın hökm sürməsinə səbəb olmuşdu.

#### Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan tarixi, VII cildə. 5-ci cild, Bakı, elm nəşriyyatı, 2001.
2. Azərbaycan tarixi, yeddi cildə. 6-cı cild, Bakı, elm nəşriyyatı, 2000.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cildə 2-ci cild. Bakı, 2005, səh.67).

5. Adilxan Ziyadxanov "Azərbaycan", Bakı, 1993.
6. İsmail Bey Gaspiralı için. Ankara, 2004, səh.570.
7. Qəhrəmanlı N.Nəşib bəy Nümunəsi. Bakı ,2008
8. Quliyev V.Azərbaycan filoloji fikri və rus ədəbi-ictimai mühiti, Bakı, "Ozan",2000.
9. Məmmədov X. Azərbaycan milli hərəkatı (1875- 1918). Bakı, 1996,
10. Məmmədov M.B. "Milli Azərbaycan hərəkatı". Bakı, 1992, Bakı, 1993, .
11. Nəşibzadə N. ADR (məqalə və sənədlər). Bakı., 1990,
12. Seyidzadə D. Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində: müstəqilliyə aparan yollar, Bakı, 2004.
13. Saryal İ. Bakı ruziganı. Bakı, 2017
14. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, 1998,
15. Yaqublu N. Azərbaycan milli mücadiləsi və M.Ə.Rəsulzadə. Bakı., 2001,

## STRUGGLE OF THE AZERBAIJANI PEOPLE AGAINST THE TSARIST RUSSIA'S POLICY

### Summary

The article provides information about the discrimination and the limit of human rights of muslims that occurred in all fields of governing the society according to their religion after the invasion of Azerbaijan by Russia (1913-1928). Furthermore, it gives detailed data on RUSSIANISM which was a policy applied on other nations as a strict authority tool and how NON-RUSSIANS were spied in state organizations. The Turkish and other nationalities who were being ruled by Russian Empire began to struggle against the social inequality in order to protect their shared history, culture, native language and tradition. Finally, they managed to establish the Azerbaijan Democratic Republic (1918-1920).

## БОРЬБА АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАРОДА ПРОТИВ ПОЛИТИКИ ЦАРСКОЙ РОССИИ

### Резюме

В статье представлена информация о дискриминации и ограничении прав человека всех мусульман. Кроме того, в нём приводятся подробные данные о политике царизма, который применялся в отношении других народов, как инструмент строгого управления, а также о том, как в российских царских госорганизацях отслеживались представители нерусских национальностей. Азербайджанцы и другие национальности, управляемые Российской Империей, начали борьбу против социального неравенства, чтобы защитить свою общую историю, культуру, родной язык и традиции. Наконец, им удалось создать Азербайджанскую Демократическую Республику (1918-1920).